

**BÁRTH M. JÁNOS, Név földrajzi térképlapok Erdélyből.
A helynévadás területi variabilitása a történeti adatok tükrében**

Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 2018. 174 lap

1. BÁRTH M. JÁNOS Név földrajzi térképlapok Erdélyből című monográfiája hiánypótló a szakirodalomban mind tartalmát, mind metodikáját illetően. Munkájában a terület történeti helyneveinek névföldrajzi vizsgálatát tűzte ki célul, amelynek alapját a SZABÓ T. ATTILA-féle helynévgyűjtemény (ETH.) szolgáltatja. Egy több mint 10 éve tartó publikációs folyamat mérföldköve ez a könyv: BÁRTH M. JÁNOS több tanulmányában foglalkozik az erdélyi helynévanyaggal, annak névföldrajzi vizsgálatával, informatizálásával. E munka a 2000-es évek eleje óta megjelent tanulmányainak, általa szerkesztett köteteknek egy nagyobb összegzése.

A névtani publikációkban egyre erőteljesebb igény jelentkezik az egyes helynévgyűjteményekből kivonható nyelvi adatok digitális adatbázisban való elérhetőségére, ezenfelül az adatok térképes ábrázolhatósága is központi kérdés. BÁRTH M. JÁNOS művének bevezető szakaszában részletesen ismerteti a Magyar Nemzeti Helynévtárhoz (MNH: <http://mnh.unideb.hu>) és az Erdélyi Helynévtörténeti Adattárhoz (EHA: <http://eha.elte.hu>) köthető eredményeket, valamint kitér a VÉKÁS DOMOKOS nevével fémjelzett Bihalbocs szoftverre (<http://bihalbocs.hu>) és a számítógépes dialektológia legígéretesebb lehetőségeire is. Munkája ebbe az irányvonalba illeszkedik, ezt a szakirodalmat is gazdagítja.

2. A kutatás korpusza, forrásai című fejezetben (7–22) a szerző részletesen kitér SZABÓ T. ATTILA munkásságára, a helynévgyűjtemény kiadására, és az adattár bemutatása mellett ismerteti az elektronikus feldolgozással járó munkákat, buktatókat is.

A SZABÓ T. ATTILA-féle, kb. 700 ezer adatot tartalmazó helynévanyag zöme a közép-erdélyi megyékből (a régi Kolozs, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Maros-Torda vármegyékből) való, némileg kevesebb adat származik a Székelyföldről, Csík-, Gyergyó- és Kászonszékből, valamint Háromszék és Udvarhelyszék területéről, a legkevesebb helynév pedig a peremvidékről áll rendelkezésre. Ennek a heterogenitásnak az okát a szerző a kolozsvári levéltár anyagában jelöli meg: SZABÓ T. ATTILA ugyanis ennek az intézménynek a gyűjteményeire, birtokösszeírásaira, családi irataira támaszkodva állította össze adattárát.

Az adatok eloszlása nemcsak területi, hanem kronológiai szempontból is meglehetősen egyenetlen: döntő többségük a 17–18. századból való, de szórványosan 15–16., valamint 19–20. századi adatok is előfordulnak. Heterogenitás figyelhető meg névrendszertani szempontból is: noha a nevek nagy hányada a magyar helynévrendszerhez tartozik, román adatok is nagy számban előfordulnak a korpuszban. Mindezek ellenére a helynévgyűjtemény forrásértéke megkérdőjelezhetetlen mind a nyelvészeti (nyelvtörténeti, dialektológiai, hely- és személynévtani), mind a történeti, néprajzi, régészeti tárgyú vizsgálatok számára.

3. Az elméleti-tudománytörténeti háttérrel felvonultató fejezet (23–31) a névföldrajzi kutatások bemutatására fókuszál. A névföldrajz általános kérdéseinek definiálása után rátér a történettudományi, a nyelvjárási, nyelvtörténeti célú, valamint a névtani, névélettani irányultságú névföldrajz részletesebb ismertetésére.

A történettudományi névföldrajz eredményeit a szerző elsősorban BENKŐ LORÁND munkáira támaszkodva mutatja be. Ezek az írások nyelvöldrajzi és névtani adatok együttes elemzésével keresik a választ a székelyek nyelvi kapcsolataira, közös gyökereire. A szerző munkája ezen a ponton kapcsolódik ezekhez az irodalmakhoz.

A nyelvjárási, nyelvjárástörténeti, nyelvtörténeti célú névföldrajzi munkák az előbbi kutatási irányoknál nagyobb mértékben vannak képviselve a szakirodalomban. A szerző sorra veszi a magyar nyelvtörténeti, hangtani, hely- és személynévekre irányuló névföldrajzi vizsgálatok jelentős munkáit, röviden ismerteti az ott használt irányelveket, eredményeket, majd a névtani, rendszerszemléletű névföldrajzi munkákat tekinti át: monográfiájának e szakaszában nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalomra is fókuszál.

BÁRTH M. JÁNOS névföldrajzi irodalmat áttekintő fejezete igen részletes, alaposága jól mutatja a szerző jártasságát a szakirodalomban. A bemutatott eredményeket, módszertani kereteket fel is használja, beépíti monográfiájába, amely munkájának következő nagyobb egységében jut érvényre.

4. A mű törzsét alkotó fejezetben (Névföldrajzi térképlapok; 32–153) láthatjuk a SZABÓ T. ATTILA névanyagából származó adatok elemzését a névföldrajzi szempontrendszer alapján. A munka ezen része alapvetően a következő három pilléren áll: hangtani, szóföldrajzi és névszerkezeti analízis.

A hangtani természetű névföldrajzi vizsgálatok jelentőségét a szerző a kutatópontok sűrűségében ragadja meg: a névadatok ugyanis részletesebb földrajzi képet tudnak mutatni egyes hangtani jelenségekről, nyelvjárási, nyelvjárástörténeti jelenséghatárokról, mint a nyelvöldrajzi atlaszok. A mű ezen fejezetében olyan, alapvetően dialektológiai irányultságú jelenségeket mutat be a szerző, melyek kutatásában fontos szerepet kaphatnak a történeti helynévadatok. Az ebben a részben felhozott példákból levont következtetések tehát jól összevethetők a különböző dialektológiai atlaszok és helynévtárak eredményeivel.

A mezőségi *e*-zés vizsgálatát bemutató alfejezet például jól illusztrálja, miért is olyan lényeges szempont az EHA helynévi adatainak dialektológiai felhasználása: a *büdös* : *büdes* lexémapár vizsgálatakor kitűnik, hogy ez a nyelvjárási jelenség a mezőségi területeken koncentrálódik (vö. ehhez az RMNyA. ide vonatkozó térképlapját, melyet a szerző is közöl; vö. 7. ábra, 35). A helynévi adatokat is segítségül hívva azonban kitűnik, hogy a történeti helynevekben a 20. századi élőnyelvi gyűjtésekben mutatottnál szűkebb körben jelentkezik ez a jelenség: az Aranyos és Küküllő mentén már nem adatolható (vö. 8. ábra, 35), aminek az okát a szerző a tárgyalt hangtani jelenség fokozatos terjedésében jelöli meg, bár véleménye szerint a helynévadatok véletlenszerű fölbukkanása is elképzelhető.

Az *irtás* : *orotás* variánsok, valamint a *bodza* alakváltozatainak a nyelvöldrajzi tanulságai a Székelyföld palóc és dunántúli nyelvjárástörténeti kapcsolatát erősítik. (Például az *irtás* : *orotás* pár esetében az *o*-s változatoknak nemcsak palóc, hanem székelyföldi jelenlétére is vannak adatok, a *bodza* esetében pedig a *borza* és a *bozza* alakok mutatnak hasonlóságot a dunántúli régiókkal.) Az erdélyi helynevek nagy számban megőrizték ezeknek a szavaknak, szócsaládoknak az archaikus alakjait, a BÁRTH M. JÁNOS által közölt térképlapokon pedig jól kirajzolódnak olyan történeti-dialektológiai kapcsolatok, melyek esetleg más adattárak szóállományának vizsgálatokor rejtve maradtak, éppen a kevésbé sűrű kutatópont-hálózat okán.

A Szóföldrajzi vizsgálatok a helynevekben című fejezetben (48–129) a szerző rendre bemutatja az egyes földrajzi köznevek jellegzetességeit a szavak jelentésén, etimológiáján,

az adattáron belüli (darabszám alapú) gyakoriságán keresztül. Meglátásom szerint a darabszám alapú vizsgálatok félrevezetőek lehetnek egy kutatásban, ugyanakkor a történeti helynevek adatolhatósága, fellelhetősége sokszor a százalékos alapú vizsgálatokat nem teszi lehetővé, így érthető, hogy a szerző miért ezt a fajta megközelítést választotta vizsgálatának alapjául.

A névalkotó lexémák szóföldrajzi viselkedését hét nagyobb szemantikai csoport segítségével ismerhetjük meg. A szerző bevallása szerint ezeknek az egységeknek a kialakítása részéről önkényes volt, elsősorban a névföldrajzi összevetést szolgálta. Noha ő maga a kötetbe csak a földrajzilag releváns megoszlást mutató lexémák térképlapjait helyezte, így is igen gazdag, illusztris anyagot vonultat fel. Megállapítása szerint az egy jelentésmezőbe tartozó földrajzi köznevek közül azok, amelyek nem rendelkeznek területi kötöttséggel, általában általánosabb jelentésűek is. Ilyenek a *patak*, *völgy*, *hegy* stb. földrajzi köznevek. Azonban bizonyos szavak esetében igen látványos területi kötöttség villan fel, főként székely : nem székely; dél-erdélyi : észak-erdélyi oppozícióban. Ez a megfigyelés egybevág azzal a megállapítással is, hogy a szóföldrajzi mintázatokat a természetföldrajzi, nyelvjárási, népességeloszlási, történeti tényezők egyaránt befolyásolják.

A természetföldrajzi tényező a földrajzi köznevek területi eloszlását már csak szemantikai tartalmukból fakadóan is nagyban befolyásolja: így a kiemelkedést jelölő térszinforma-nevek területi elterjedése nem különösebben független magától a domborzati viszonytól. Azok a térképlapok, amelyek ezt a jelenséget hivatottak illusztrálni, igen látványosak: a domborzatot láttató alaptérkép ugyanis ezt a szempontot nagyban megtámogatja (vö. pl. a *havas* [73] vagy a *lapos* [94] köznevet tartalmazó helynevek területi megoszlását).

A nyelvjárási szempont szintén lényeges a földrajzi köznevek területi megoszlását illetően. A kiadott munkában a szerző több helyütt is megjelöli a vizsgált földrajzi köznevek nyelvjárási kötöttségét, majd azt térképesen ábrázolja. Ennek a faktornak igen szemléletes elemzése és ábrája az *észak* : *észok* és az *árnyék* földrajzi köznevek területi kiterjedtségének a vizsgálata (83). Az *árnyék* Közép-Erdélyből teljesen hiányzik, míg a csíki, udvarhelyszéki és háromszéki székely területeken gyakran előfordul. A jelenséget bemutató térképlapon nagyon szemléletes a két földrajzi köznévkiterjedtségének elkülönülése: egymást mintegy kiegészítik, komplementer jellegűek. A szerző jó érzékkel nemcsak az erdélyi területekre koncentrál, hanem egész Magyarországra kitekint: az itt közölt térképlapon jól látszik a széki adatok palóc nyelvjárási területekkel való kapcsolata. Úgy vélem, az ilyen jellegű összevető térképlapok, melyek egymást területileg kiegészítő jelenségeket ábrázolnak, fontosak a névföldrajzi kutatásokban.

BÁRTH M. JÁNOS szerint a történeti kérdésekben a névföldrajzi vizsgálatok olyan – az ő szavaival élve – mozaikdarabkákkal szolgálhatnak, melyek pontosíthatják, megerősíthetik a korábbi eredményeket. Például a székelység eredetkérdésével összefüggő nyugat-dunántúli és észak-magyarországi nyelvi kapcsolatok bizonyítékként hoz fel több nyelvi jelenséget is, melyeket térképen is ábrázol; például az *orotás* (36–40) vagy az *árnyék* (83) szavak eloszlását.

A Névtípusok földrajzi vizsgálata (130–153) című fejezetben a szerző áttekint néhány jellemző településnév-típust, majd két, jellegzetesen területi differenciálódást mutató helynévstruktúrát: a birtokos jelzős, valamint a határozós szerkezetű mikrotoponimákat. A településnév-típusok áttekintésekor a szerző a patrocíniumi eredetű, az *-sd* képzős, valamint az összetétellel keletkezett helységnevek erdélyi előfordulásait emeli ki. Összeveti az egyes

névtípusok földrajzi elterjedését azok kronológiai, szemantikai, formai jellemzőivel, emellett a területi variabilitás okaira is igyekszik rávilágítani. Bevallása szerint e fejezethez csak részben használta fel a SZABÓ T. ATTILA-féle anyagot, ugyanis helységnevek terén az adatbázis – mint írja – korántsem teljes.

A szerző a patrocíniumi nevek kapcsán a székelység nyugati, dunántúli kapcsolatait említi meg. Nemcsak az általa vizsgált névanyagot hozza fel a téma kapcsán, hanem a témával foglalkozó korábbi szakirodalmon keresztül is megvilágítja a kérdést.

A szerző az utótagos vagy összetétellel alkotott helységnevek típusait is áttekinti: igen részletesen vizsgálja meg a *-falva*, *-telke/-telek*, *-laka/-lak* stb. utótagú településneveket. Úgy véli, hogy a helynévminták elterjedésében a kronológiai és településtörténeti tényezőknél túl az areális viszonyoknak, a földrajzi közelségnek és a névmodellek területi terjedésének is nagy jelentősége van: e három tényező együttes hatásának köszönhető ezeknek a névtípusoknak a látványos eltérése.

Az összetett helységnevek után BÁRTH M. JÁNOS az erdélyi helynévanyagra oly jellemző jelölt birtokos jelzős szerkezeteket tekinti át: a struktúra fokozott székelyföldi jelenléte az egyik legszembetűnőbb egyedi területi jellegzetesség. A jelölt birtokos szerkezetek helynevekben való jelentkezése kifejezetten markáns jegye ennek a térségnek, mely már több kutatónak is szembetűnt: a szerző a szakirodalmi áttekintő után saját eredményeire is támaszkodva mutatja be ennek a szerkezetnek a térbeli, időbeli megoszlását, majd felteszi a kérdést: „miért van ezeken a vidékeken ilyen sok jelölt birtokos szerkezet a helynevekben?” Úgy véli, az egyik lehetséges magyarázat a személynevek helynévadásban betöltött jelentős szerepe, amely nagyszámú, valódi birtokviszonyt kifejező nevet eredményez. A másik két szempont a névbokrosodás jelensége és a névrendszer domborzati tényezőkkel való összefüggése.

A határozós szerkezetű nevek szintén fontos részét képezik az erdélyi névanyagnak. A *járó*, *menő*, *kelő* utótagú szerkezetek, de a *hágó*, *nyúló*, *szőkő*, *rúgó* utótagú igeneves struktúrák is igen gyakoriak, területileg is igen elterjedtek a történeti forrásokban. Ennek oka többek között az, hogy a birtokösszeírások, határpercek szövegeiben a lejegyzők efféle formákkal is sűrűn éltek, így igen sok ilyen szerkezetű névvel találkozhatunk. A tárgyalt struktúrák jelenkori névanyaggal való összevetése azt mutatja, hogy ezek mögött a „helynévadatok mögött egy élő, némileg változékony, de gyakori névadási típus húzódik meg”. Kevésbé adatolható, mint azt a történeti adatok mutatni vélik, de mindenképpen élő, a névadásban felhasznált szerkezetről van szó. A szerző elemzéseiből és a megjelenített térképlapokon is jól látszik az egyes igeneves struktúrák komplementer jellege: a *kelő* : *rúgó*, *nyúló* : *szőkő* melléknévi igeneveket tartalmazó szerkezetek területileg látványosan kiegészítik egymást (vö. 122–123. ábra, 150–151).

5. BÁRTH M. JÁNOS kutatásának célja, hogy az óriási nyelvi adattömeget felvonultató gyűjtemények anyagát informatikai módszerekkel megjelenítse. Munkájának jelentősége abban rejlik, hogy a számítógépes dialektológia vívmányait felhasználva, azt kibővítve, a különböző nyelvföldrajzi atlaszok adatait együttesen volt képes értelmezni, elemezni, megjeleníteni látványos térképek segítségével. Mint írja, a „SZABÓ T. ATTILA által összegyűjtött erdélyi történeti helynévanyag korlátait a történeti írássajátosságok sokszínűsége, az adatok névszociológiai háttere és véletlenszerű előfordulása szabja meg. Előnyt jelent viszont az efféle kutatásokhoz óriási adatmennyisége, az összevetés lehetősége különböző adattárakkal” (32). Mindezt figyelembe véve BÁRTH M. JÁNOS munkája mind módszertanilag,

mind az erdélyi helynévanyag kutatását tekintve jelentős. Monográfiája nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti, névtani tekintetben is kiemelkedő.

DITRÓI ESZTER

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0183-240X>

Debreceni Egyetem

Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar

Családnévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához

Összeállította: ÖRDÖG FERENC – OLLÉ VIKTÓRIA – SZÉCHENYI MAGDOLNA.

Czupi Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Nagykanizsa–Budapest, 2018. 496 lap
<https://doi.org/10.26546/9782662>

1. Bevezető megjegyzések. CSÁNKI DEZSŐ és FEKETE NAGY ANTAL történelmi földrajzának tudománytörténeti értéke közismert a történettudomány és a rokon tudományok kutatói körében. Az interdiszciplináris jelentőségű alpműhöz ÖRDÖG FERENC készített helynévmutatót 2002-ben. Az azóta eltelt évtizedek igazolták a kötet használhatóságát és fontosságát: e munka ugyanis a korai magyar történetiséggel bármilyen tudományág keretében foglalkozó kutatók számára rendkívüli módon megkönnyíti a CSÁNKI és FEKETE NAGY monumentális gyűjteményében való eligazodást. Magam a Felső-Tisza-vidék késő középkori (azaz éppen a Hunyadiak korát felölelő) személyneveinek szótárát összeállítva a mutató segítségével egyszerűen tudtam azonosítani (vármegyéhez kapcsolni) a helynévi eredetű személynevekben szereplő településneveket. Noha a CSÁNKI-sorozat interneten azóta már elérhető, ami jelentősen megkönnyíti a keresést, véleményem szerint a papíralapú mutatókat továbbra sem nélkülözhetjük a forrásban szereplő névalakok beazonosításához. Számos esetben ugyanis nem teljesen magától értetődő egy oklevélben szereplő névalak olvasata, így a keresőszó hiányában a településnév beazonosítása sem lehetséges; a papíralapú szótárban viszont áttekinthető módon szerepelnek egymás mellett a hasonló névalakok, utalásokkal együtt.

ÖRDÖG FERENC már a helynévmutató készítésekor eldöntötte, hogy „Csánki művének még jobb kiaknázása érdekében” a hatalmas történeti családnévanyagot is összegyűjti egy mutatókötetben. A szerző a CsánkiHn. előszavában ezt írja: „E helynévmutató mellett – amely eredetileg a XVII–XVIII. századi családnevek vizsgálatának segédleteként készült – kívánatos egy olyasféle birtoklástörténeti mutató (birtokos- és birtokmutató) összeállítása, amely nemcsak a birtokosok (természetes és jogi személyek) nevét tartalmazná birtokukkal, birtokaikkal együtt, hanem egyes települések alatt közölt hosszabb-rövidebb lajstromok személyneveit is. Ugyancsak itt kapnának helyet a vármegyék főispánjai. E hatalmas feladat elvégzésére azonban csak később kerülhet sor.” (CsánkiHn. 9.) A tervet tettek követték: hosszú évek munkájának eredményeként elkészült a kézirat, és 2018-ban megjelent a családnévmutató is. Az ÖRDÖG FERENC által, két egyetemi tanítványa, OLLÉ VIKTÓRIA és SZÉCHENYI MAGDOLNA közreműködésével összeállított mű a Csánki-helynévmutató testvérkötetének tekinthető, melyet a hasonló külső megjelenés is jelez. ÖRDÖG FERENC 2015-ben